

**Віктор
ДОМОНТОВИЧ**

Романи Куліша

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Розділ I
ЛІТО РОКУ 1856

1

Романи Куліша з Милорадовичівною, Марком Вовчком, Глібовою, Ганною Рентель — ті Кулішеві романи, що про них ми маємо певні відомості, припадають на другу половину 50-х і на початок 60-х років, на час від року 1856 до року 1862.

Кулішеві було вже тоді 38—43 роки... Отже, його романи — це романи зрілої, літньої людини, якій уже під сорок і за сорок, яка в своїй громадській і літературній діяльності переживає розквіт творчих можливостей, здійснює найкращі прагнення й найпринадніші мрії молодих літ, стверджує своє соціальне призначення, але в інтимному, особистому житті гостро і гірко починає відчувати сердечну зів'ялість, хандрливу втому, дражливу й знервовану байдужість.

Усе в житті, в почуттях, в пізнаннях здається пізнаним, відчутим і нецікавим; усі думки продуманими, усі книжки прочитаними. Дні минають за днями все непомітніше, одноманітніше й швидше. Життєва путь стомлює, як проста путь без цілі: порожня просторинь, безкраїй обрій, блискучо відполірована площина без тіней, бездоганна геометрична конструкція. Картон, лак, дерево, вапно, скло.

До кохання примішується почуття гіркоти, навмисности, примушености, надто гіркої гіркоти, тієї гіркоти, що викликає підозру в щирості й отрує почуття. Серце спустошено, почуття озлиднено. Почуття не так переживається, як конструюється, з безпосереднього переживання обертаючись в логічну схему. І що гіркіше відчуте цю спустошеність

серця і порожнечу душі, то пристрасніше сподіванка знайти оновлення в молодому дівочому коханні!..

У своєму самотньому чернечому кабінеті, заваленому інкунабулами, Фауст, упевнившись у суєтній нікчемності пізнань, мріє про Маргариту, про живе життя серця; але в полоні попільного тліну зотліли почуття, і кохання дівчини він купує, продавши душу дияволу.

Отак-о й на всіх «фаустівських» Кулішевих романах лежать прикмети трагічного й похмурого, нерадісного й тяжкого безочаровання, прикмети зневір'я, сумніву, хитань, спустошености, втоми, непевности, зотлілих оксамитів і вицвілих саєтів, осінніх скарг, вечірніх життєвих при- смерків.

Людина плекає в собі ілюзорну й сумнівну сподіванку заперечити те, що єсть, і відновити, що вже давно вицвіло й спорохніло.

* * *

Після Севастопільської катастрофи й смерти Миколи І, коли політична й громадська обстановка набули сприятливих форм і з Куліша була знята заборона друкуватись, він на початку року 1856 (лютий) переїхав до Петербурга й там оселився, енергійну літературну й видавничу діяльність розвинувши.

Розвинути свою діяльність Куліш зміг у тій мірі, в якій він одержував з України грошову допомогу від великих землевласників-поміщиків, переважно Тарновського й Галагана. Користуючись із цієї допомоги, Куліш видав «Записки о Южной Руси», «Чорну раду», «Проповіді» Гречулевича, «Граматику» й інше, всі ті книжки, що їх видання означає перші етапи й досягнення в історії українського громадського руху 50-х років [5].

Почуваючи під ногами певний матеріальний ґрунт, сподіваючись на дальші політичні й цензурні полегшення, Куліш годі [так в оригіналі. — *Прим. верстальника*] тоді складати

плани господарювання на хуторі, на що протягом останніх трьох-чотирьох років він скерував усі свої надії й усі свої життєві розрахунки.

Тепер, за кращих громадських обставин, він на деякий час кидає проголошувати як панацею од усіх суспільних і особистих зол «ідею хуторянства», що до неї він завсігди повертався, коли скрутні зовнішні умови не давали підстав розраховувати на будь-що ліпше.

Тепер оселяється він у великому місті і замість того, щоб копатись у власному садку в Зарозі, садовити на хуторі липи, яблуні й вишні, сіяти гречку й жито, купувати волів і сваритися з кріпаками, дбає про організацію друкарні, купівлю машин, налагодження збуту виданих книжок, утворення українського культурного ринку й широкого культурного споживання.

Фраза, сказана в Кулішевому листі 2 серпня 1856 р.:

— Тепер мене прив'язано матеріально й морально до Петербурга, а душа моя прагне в Україну за поетичною поживою! — надзвичайно влучно виявляє ставлення Куліша до України після того, як він осівся в Петербурзі.

Він свідомий, що його теперішній зв'язок з Україною — зв'язок суто естетичний. Він не відчуває матеріальної залежності від «хутора Зарога»: він економічно залежить од Петербурга, зв'язок же з хутором не виходить для нього за рамки «незаінтересованої насолоди». Перебування в Єсмані, Мотронівці, Зарозі, Черкасах, Качанівці, Линовиці, Сокиринцях і т. д. — це тільки джерела поетичних надхнень.

— Самотній працівник! — казав про себе Куліш в одному з листів своїх.

Куліш працював з ентузіазмом.

Він був великий працівник, бездоганний робітник.

Він міг робити по 14 годин на добу, він працював над силу, згинаючи над столом своє тіло, створене жити на свіжому повітрі, на хуторі серед лісів і степів. Перевантажуючи себе працею, він працював без спочинку й перерв, він з'ед-

нував у собі упертість фанатичного писака з безкорисною працездатністю, вартою великих учених, і з інстинктивною ретельністю бджоли чи майстра.

Час у Куліша був розподілений, як у старого німця.

Він видавав твори й листи Гоголя, й до нього щодня носили 3–4 аркуші корект із друкарень; водночас він друкував «Чорну раду» українською мовою та другий том «Записок о Южной Руси». «Русская беседа» надсилала йому коректи «Чорної ради» російською мовою; до того ж він улаштував власну друкарню, готував до друку дві книжки, що ними мала дебютувати його друкарня, укладав величезний збірник народних пісень, клопотався з'єднати в один два словники української мови, переробляв написаний у Тулі роман «Шукачі щастя», вів величезне листування, розсилав передплатникам свої видання, возився з небожем Гоголя Трушковським, що збожеволів, готувався до подорожі по Європі, помічав у різних книгах місця, що їх для нього виписувано, мусив ходити по впливових особах в цензурних справах та інше, та інше...

Робота, робота й робота!..

Дзвінки, листоноші, одвідувачі, посланці, метушня, вогкі шпальти корект, папери на конторці, на столі, на стільцях, на вікні, гори паперів на шафі, на полицях, купи рукописів, громаддя видрукованих аркушів і зброшурованих книжок.

Коли б у добі було не 24 години, а 36 і 48, то для кожної хвилини цього подвоєного дня, потроєної ночі знайшлася б праця і разом турботна думка, що для праці бракує часу.

Та, попри всю Кулішеву енергію, напружену ентузіастичну діяльність, і він знав тягар кімнатної замкненої самотности, втому, відчай, ледарство, нудьгу, той прикрий настрій ніякової й тяжкої розгублености, коли бажана праця здається прикрим примусом і небажаним обов'язком, а всі люди навколо нього нищими й низькими дурнями, людьцями, що псують йому життя своїм безглуздим втручанням.

Вищою з приступних життєвих утїх здавалась йому можливість: нічого не роблячи, лежати в блаженній пївдрїмотї на канапї.

— У мене, — казав Кулїш про себе, — безодня хохлацького ледарства, і полежати на боцї, нічого не роблячи, для мене найвтішнїша з насолод.

Він каже про вихор, що мете його:

— Тїла мого не стає на ту кипучу роботу, котора вихорем душу мою сюди і туди мете, не нездужаю я, ходжу я, розмовляю я, діло роблю я, а щодня мене убуває, убуває. Тепер зосталось од мене тїльки подобїє, що був колись чоловік!

— Сидю за працею, — розповідав Кулїш про себе, — і томлюсь, як на панщинї. Та години, вїдданї працї з примусу, хоч як вони не прикрї, можна назвати щасливими супроти тих годин, котрих я не знаю куди дївати: не читається, не пишеться; дома нудно, вийти з дому сумно.

Він скаржитьься на сум і самоту, повторюючи рядки поета:

Под бурями судьбы жестокой
Увял лавровый мой венец;
Живу печальный, одинокий;
И жду: придет ли мой конец?

— Небагато, — казав про себе Кулїш, — небагато проводять таке самотнє життя, як я, і небагато так сумують...

Він говорить про свою меланхолїю, нудьгу, нервову перевтому, самоту, моральну ізолюванїсть, постїйні безпричиннї хвилювання, мїзантропїчне почуття порожнечї, незадоволенїсть і вїдчай.

Це не сплїн, не той урочистий і поважний петербурзький сплїн, позичений в англїйцїв, їмпозантний і комфортабельний, аристократичний сплїн в амфіладах просторих кїмнат, лїтургїя нудьги, нудьги речей, а звичайна безсила «їнтелїгентська» виснаженїсть вїд працї, коли все в серединї людини

ніби випито, ніби висмоктано: настрої скаженого пса, позіхання устриці, тінь тіні, маркотне марення мари...

Куліш тікав від самого себе.

— Одне почуття в мене єсть, — признавався Куліш, — тікати, але куди — не знаю. Я б тікав навіть від самого себе, тому що душа моя складається з дисгармонії, що мене самого катує.

Тікання, самота, прагнення степів і лісу, скарги, жалість, нарікання — ось головні риси тодішніх Кулішевих настроїв.

Тікати... Цей мотив знайшов собі глибокий вияв у Гетевому «Фаусті»:

Ein unbegreiflich holdes Sehnen
Trieb mich, durch Wald und Wiesen hinzugehn,
Und unter tausend heißen Tränen
Fühlt' ich mir eine Welt entstehn.

2

При перших прикметах душевної зів'ялости Куліша охопила тривога, сумніви й вагання.

Обертаючись назад і оглядаючи минулі роки, він із жалем впевнявся, що життя його було вбоге, злиденне й нерадісне.

Життя своє він пройшов не під згуки флейти і не з келихом, повним вина, в саду, насиченому ароматами квітів і прохолодами втіх. Не флейти і не троянди квітчали його суворе й віддане безупинній праці життя. Непохильна свідомість обов'язку керувала ним.

За коректами, перекладами, рукописами, книжками він не помітив, як минула його безлюбівна молодість.

Він скаржився на гіпохондрію і казав про себе:

— В Петербурзі я відчував велику знемогу, відчував себе стариком!

Ці гіпохондричні й меланхолійні настрої, підказані складними внутрішніми переживаннями, пригнічували Куліша й підготовляли ґрунт для тієї душевної кризи, що не тільки загрожувала наприкінці 50-х років порушити внутрішню його рівновагу, а й зовсім вибити з колії звичайної його діяльності.

Йому здавалось, що він марно загубив свій час, що він нічого не зробив, щоб здійснити свої надії, і життя своє він прожив без користі й досягнень, а мета ще безнадійно далека, хоч сил уже стає все менше й менше. Він пише про «загублений даремно час», про передчуття близької «отставки из жизни».

Року 1856, наближаючись до 40-х років життя, він уперше відчув, що молодість відходить, що роки минають і що в життєвих буденних турботах і піклуваннях не все ще взято, що можна було від життя взяти. Він відчував, що на бенкет буття він прийшов як стороння особа, як непрошений гість, що його обминули на тому бенкеті, і, стомлений ранньою втомою, ще не дійшовши до вечора свого життя, він похапливо поспішає випити все, що лишилося недопите.

Солдат і вождь, пророк неслави, звияжець у боротьбі з собою, він переміг себе і не переміг життя, — чи зробив він будь-що?

Він приніс в офіру Україні, нації, поневоленому селянству себе, своє життя, свою особисту долю. Мучаючись, він пройшов по цій мученицькій землі, але чи не безплідна була ця офіра, чи не даремні були його сподіванки? Він важив на терезах життя свої офіри й недосягнене щастя і, схоплений нудьгою, з гірким сумом впевнявся, підбиваючи підсумки, що він ще не жив...

— Не жив і не кохав!..

— Убога жизнь не задовольнила моєї згаги кохання!..

— Треба поспішати, бо чи ж багато цього в мене віку, що стоїть на межі із пониклою старістю?!

З такими настроями їхав тридцятисемилітній Куліш улітку року 1856 в Україну.

З одного боку — вбоге життя, близька старість, а з другого — незадоволена, ненасичена згага життя й кохання, — незахована зовсім сподіванка, що, може, і «на его закат печальний блеснет любовь улыбкою прощальной».

Ще раз і, може, в останній раз.

Через друк першого тому «Записок о Южной Руси» Куліш затримався був у Петербурзі до середини липня.

14 червня 1856 він писав до Києва Оп. Марковичу:

— Я може скінчу друком 1 том «Записок о Южной Руси» через місяць. Тоді поїду в Москву, там трохи загаюсь, а до Тарновських надїду хіба після Паликопи.

Так само в тих же числах червня писав Куліш до М. Грабовського:

— Первий том скінчиться друком через місяць. Тоді я, вхопивши оберемок книжок, махну в Україну і зараз, не гаявши часу, прибуду до Вас у Олександрівку і попривожу Вам тачу і кошик з того мельхіору і всяку всячину, котрої бажали, коли то все познаходжу.

Тільки в двадцятих числах липня Куліш нарешті рушив через Москву в Україну. З Москви він писав до своєї дружини, що залишилася на літо в Петербурзі:

«Москва. 1856 липня 24. Милий друг Сашуню! Доїхав я до Москви гаразд, але майже не спав і тому дуже змучився, так що на себе не подібний. Тому я й не наважився йти до фотографа. Почуваю, що мені тут спочити нема від чого, бо я повинен весь час рухатись і турбуватись, а думки літають геть по всьому світу. Та коли побачу, що не зовсім скидаюсь на мару, то замовлю свій портрет і доручу комусь узяти його й одіслати до Петербурга, а може, й сам фотограф це зробить».

Дорога відсвіжила Куліша, зміцнила, заспокоїла й розважила.

— Дорога мене зміцнила! Тепер знов прокинулася в тілі й душі якась юнацька бадьорість — може, ненадовго і, може, в останній раз? Не багато років попрахав би я в Господа

(коли б був з Ним знайомий особисто, а не через ошуканців-попів), аби тільки ці роки були насичені почуттям, думкою і ділом!

Од листа до дружини, писаного з дороги, в Єсмані, станції під Глуховом, 2 серпня р. 1856, віє зовсім іншим настроєм, ніж той, що його повний був отой-о цитований попереду московський лист. Тут зникають неврастенічні «фобії», які завсіди з'являлись у Куліша в хвилини перевтоми й розпачу.

Тепер Куліш почуває себе дужим, спокійним і врівноваженим.

— Милий друг Сашуню! — звертався він до дружини. — Слава Богу, я здужаю і, незважаючи на затримки на станціях через розгон коней, спокійний. Мене цікавлять знов мої праці. Коли б я їх виконав, я міг би вмерти без каяття, що згаяв даремно час. Не турбуйся, що я не зробив для тебе портрета в Москві. Сподіваюсь випросити у матусі [Мотрони Білозерської, Кулішевої тещі] московський дагеротип, з якого виріжу своє обличчя, вставлю в медальйон і надішлю до тебе. З цією метою я купив у Тулі цінну коробку пряників, щоб піддобритись. А від Грабовського надішлю тобі юнацького мого зображення.

— Виїжджаючи до України, почуваю якесь піднесення, якого давно не відчував. Іноді я зовсім переставав був любити Батьківщину, і це було в момент занепаду моральних сил. Тепер я люблю її знов, незважаючи на все погане, що в ній є. Та досить про це. Будь спокійна щодо мого здоров'я: повернусь до тебе молодцем. Усією душею твій П. Куліш.

Маршрут літньої мандрівки року 1856 був звичайний для Куліша: з Петербурга, через Москву й Тулу, спочатку до Мик. Дан. Білозерського в хутір Миколаїв (3-го серпня) [6], а потім у Мотронівку. З Мотронівки, де він прожив декілька днів, Куліш поїхав у Линовицю, щоб одвідати там графа Сергія де-Бальмена, який тоді малював ілюстрації до Кулішевої «Орисі». Від де-Бальмена він поїхав до Тарновського й Галагана, потім на Лубенщину, на хутір Заріг, а звідтіля, через

ЗМІСТ

Вступні уваги	3
Розділ I. ЛІТО РОКУ 1856	21
Розділ II. ЛЕСЯ МИЛОРАДОВИЧІВНА.....	71
Розділ III. МАРКО ВОВЧОК	128
Розділ IV. ПАРАСКА ГЛІБОВА.....	180
Розділ V. ГАННА РЕНТЕЛЬ.....	221
Примітки.....	244